

# ТЫ В Ы З Ы М — Т Ы В А Д А

Кызыл-Эрик Кыргызович Кудажының «Тыванын — Тывада» деп чогаалынын бирги кезээден узундурени моон мурунда бистин «Шын» солунга эртен аяда парлаан бис. Хей санынгом номчукчуларның дилээ-биле бөгүден эгелеп чогаалчынын сактышкын номунун ийги кезээден узундурени парлап эгеледизис. Кызыл-Эрик Кыргызович боду база күзелдин-биле номчукчуларынстын дилээни күөсеткен.

2.

Ийн дугаарында демдегелеп турар чүүлүм болза, күрүнемге болгаш чоңумга бараан болуп чорур ажылды чогаал бижирини болур. Ам културанын ол адырынга барык чартык чүс чыл шөшүртүп, оон-биле дундун чок халбактанчыл келдим. Назымынын ыңча хей чылдарын анаа чарыгдааным дээш хензиг-даа хомуздавас мен. Бир эвес чуртталганы база катап эгелээ- деп ыңдыг хуулгазын улуг мөнөө таваржы бээр болза, бичи-даа болдас мен, шончактыг-даа бол, шорудактыг-даа бол, бола чогаалч оруумну шилип алыр мен. Чыварлыг-даа бол, чуртум херек, чывактыг-даа бол, чоңум херек дээр ийик чоп.

Мени чогаалчы бол деп кым-даа албадаван, оон чымчыштаг ижин бодум эки турам-биле шилип алган мен. Оон ынай бир-ле каптап хунун акында, айнык чаазында отуп келгеш, хенертен чогаалчы апарбаам мен. Оон мурунда уран чүүлдүн өске адырларын база шенеп күргүзүм мен. Эң баштай чуркучу болдусам чордум. Мээн өөренип чораваным дайын чылдарында будук, бийир дээр чижектиг херекселдерин ховар болгангайдын ол күзелдин бүтпейн барган. Оон башка Тыванын баштайгы чуркучулары С. Ланзы, В. Тас-оол, С. Фоктистов сулгарга башкыладып, олардан кичөөл ап эгелеп чораван мен. Оон дараазында музыкаже шулар бергеш, оон эге билин шингээдип алгаш, аялгалар бичип турганым база бар. Бичан Кызылдын педучилищенин эгелеш турган мен. Анаа бисти эзулуг улуг композиторлар, хөгжүмчүлөр башкылап турганар: композитор С. Ф. Кайдан (Деш-

кин), скрипка И. В. Шевчук, пианистка Е. Р. Ближнюк, үрер хөгжүм даярчу И. И. Такачук. С. Кайдан совет пионерлеринин бүгү делегейге сурагжаан «Мы плелеры — дети рабочих» деп ырынын автору болгай, ол Тывага «Бисер», «Самагалдай» деп ырынын, «Тыва комсомол» деп марштын, «Сайын» деп операны арттырып каан. И. Шевчук соолунда Нонсибирск консерваториянын ректору турган. Баштай билбээ мен, сөөлдүн динчаан мен, бо алдарлыг кижилер актыг черге «өвей хоралакчылар» деп Сталин биле Берияга буруудаттырган Тываже шөлдүттүргөн улус болган. Олар биске балаттымас чаагай истерин арттырып каанар. Ол башкыларын өөреникчилеринде Сорук Сат, Дыртый Хертек, Онанмай Чапчы, Тулуп Хураган-оол, Николай Чындагыр, Сат Мөңгө болгаш өскелер чаа билдингир композиторлар, хөгжүмчүлөр апарган болгай. Мен база учулищенин хылдыг хөгжүм чөкестринге ойнал, С. Ф. Кайданын үдөлгө-биле П. И. Чайковскийни, «Ролдоан», «Неополитан ыржагыжы» часкаан күөсөдөй турдум. Оон эртекш ыры аялгалары

бижип эгелээ мен. Оон ноталары архивке ам-даа кадалганын. База-ла пианино, баян дээр чижектиг хөгжүм херекселерин ховарындан композитор болуп шыдаайн барган мен. Мылча дээримге, чамдак кижилер менээ бузуревес чадавастар боор. Билди кийе кайгаар чүве чок. Талант чачыс черле болбас, ыялга ийис болур. Пушкиннин, Лермонтовтун чурук чурурун бугуде билир. Тыва чогаалчылардан С. Пюрбо, Ю. Кюнегеш кедегей чурур улус, кижини ол хөөрө кылдыр олуртуп каар. Алдарыг артистер В. Көк-оол, А. Хуурактан, И. Медвечиини, К. Тоюнун, К. Мунауктун, А. Лаптаньини, М. Рамазанованын болгаш өскелерин-даа композиторлар, чогаалчылар, шулукучүлөр болгаш черле таагал чылдагаанар-биле чогаалчылар эвилелинин даргасы турган сурагалыг орус шулукучу С. Михалков 1913 чылда төртүтүнгөн, оон-биле кончук чок өнүк кижини мен. Россиянын чогаалчылар эвилелинин турар чери Москва Комсомольский проспектинин база 13 дугаар бажынында чүве. Черле ыңаш декабрда Сталин, Мао Цзедун, Чан Кайши, Франко, ты-

даа чордум, мактадып-даа чордум, алдарыктарын аагы-дизинге кийдирип-даа чордум, арат чоңумун, номчукчуларымнын эпит-эпиттөөстеринге дайын-лаа чордум. Чогаалчы чуртталганын килдрөштөри мени өшкөнүнө кийдирип, харын чаа-чаа ажил-херектерже хей-аыт кирип чораван. Аларгактарга алдаргавас мен, алдаргавастарга алдаргавас мен. Ол дээр чогаалчы болган салым-чолумга өөрүп четтирип чорур мен.

Во бүтүнү чүге ыңчаар тодаргай бижир бердин дээр болза, ам удавас декабрь 13-те 65 харлап, ыңдыг «өгөрүк» эвес-даа бол, төртүтүнгөн хунум демдегелер мен. ыңчангаш ыңчаарым ол-дурини. 13 деп саны улус аскекчилик эвес дийир болгай, ол менээ өлчейлик кылдыр чаагыттыган. РСФСР-нин чогаалчылар эвилелинин даргасы турган сурагалыг орус шулукучу С. Михалков 1913 чылда төртүтүнгөн, оон-биле кончук чок өнүк кижини мен. Россиянын чогаалчылар эвилелинин турар чери Москва Комсомольский проспектинин база 13 дугаар бажынында чүве. Черле ыңаш декабрда Сталин, Мао Цзедун, Чан Кайши, Франко, ты-

валардан С. К. Тока, Ю. Л. Аранчин, М. К. Олзей-оол, Э. Д. Кечил-оол, В. Б. Монгуш, Ч. Ч. Куулар сулгар төртүтүнгөн. Апрельде база Ленин, Гитлер, тывалардан С. С. Сурун-оол, М. Б. Кенин-Лопсан сулгар, Оюн-баштак чок болза, амдыларал солун эвес болгай, эш-өөрүм менээ хордадавастар боор.

Кандыг-лаа кижилер, кандыг-лаа профессионадын төлөөкчлери боттарынга чаагыттыган туруштарлыг. Чогаалчылар база ыңдыг. Чоңум черле чогаалчы туруш деп чүл ол?

Чогаалчы туруш дээрге, төрөз чоңунга, төрөз чегеринге чогаалчы кижини өкпе-дарыш чок бердингенин деп билер мен. Ам номчукчуларга чугаалдар дээр бодалдарымны бо туруштан эгелеп көрей.

Шын харын чогаалчылар көвей, оларнын бижир каан ажилдары оон-даа арбын. Ол чүл дээрге, чогаалчы кижини бурзуу база оон чогаалчылар дөгөрөз бирден бирээ чокка тоугуе артып каар дээни ол эвес. Уе деп билдиге хамаарыштыр кижилер эң чүүл-бур тулардыгалары ажылгал турарлар: үе—

## САНААР, ФАКТЫЛАР

- 1963 чылдын август 10-да Улуг-Хемни кежилдир туттунган демир-бетон кежүруг ажылгалга кирген.
- 1964 чылда Ан-Довуракты хоорай кылдыр чарлаан, ол-ла чылдын сентябрь 3-те Тыванын аар үлетпүрүндү баштайгызы «Тыва даг-дугу» комбинатынын бирги ээлчези күрүне комиссиязы хуурап алган.
- Кызылга телевизорларнын ак-көк экраннагы 1966 чылдын июнь 10-да чырып эгелээ.
- 1969 чылда Тыванын күрүне филармониязы, «Сайн» (ыңчангы «Че-чек») ансамбль тургустууган.
- 1970 чылда «Тыва кобальт» доминат аялдал эгелээ.
- 1972 чылда Тыванын баштайгы күрүне шагнадызын эдилекчилерин чосаалчы С. Б. Пюрбо, артист О. Д. Намдара, лаш чоңукчуу Х. К. Тойбу-Хаа, композитор А. Б. Чыргал-оол болганар.
- 1974 чылда Кызылга Краспоисрнин политтехниктин институтунун филиалы аялгатынп, Тыванын ийги дээди өөредиге чери болган.

### БЕЖЕН ЧЫЛ БУРУНГААР

1944 чылдын октябрь 13-те үнгөн № 44 «Аревэ шыны» солунунун (Республика орденнин) бирги арнынга солун материал парлаптыган. Билди бижээни:

«Тыванын бир дугаар эки тура отрядынын дайынчызы, мурунда Кызыл хоорайнын арат шүүгүнүн болгаш Танды кожуунунун арат шүүгүнүн секретарыга ажылдап чораван эш Оюн Сотпа немес-фашистиг эжелекчилерге удур ам Польша чуртунда дайыдалып чоруп турар. Чоокта чаа ТАРЭ ТК-ны ламчыштыр Тыванын бүгү аныяк-өскенеринге эш Сотпанын чагаазы келген. Тыванын эң эки огул кызыл-гвардейжи эш Сотпага аллар!»

**ФРОНТУДАН ЧАГАА**

«Мээн аныяк өнүктүрерим — Тыванын аныяк-өскенери силерге бодумнун фронтумчу, кызыл-шеригжи байырымны чедирип тур мен, эштер!

Бодумнун Төрөз чуртумдан үнеримде, фашистиг Германияны чок кылар херекке кирижир, улуг Совет Эвилелинге болчуп бээр дээш келген кижини болгай мен. Ол сорулганы долузу-биле күөсөдөй, кызыл-шеригжи эш-өөрүм-биле кады Барыын Украинадан Польшага чедир 400 километр дайынчы тирилгелиг оруктү эртим. Ол аразында немесгерге удур 12 удаа тулчушуннарга, 7 удаа чылда дайынчыга кириштим, эштер.

Мен бөгүн Польшада тур мен. Немес-фашистерни чок кылар дээш база катап улам-на бурунгаар!

Мээн эштерим — Тыванын муң-муң аныяктарынга уттундурбас байыр! Оюн СОТПА.

Хову почтазы № 35335 «Д» 1944 чылдын август 3-те».

### ХӨГЖУЛДЕДЕ

Эртекш 50 чылдарда культура шугумунга тускай эртемниг специалистер, удурткучуларыга шыраак билдиги, эртемниг кижилер аялдал эгелээ чүве болганда, бистин уран чүүлүсү кончук шапкын хөгжүп турар апарган.

Чуңук-даа мурунда 80 чылдарга чедир Культура яамызынын сайдыгыга 20 чыл аялдал келгеш, уран чүүлдү дүрген сайзыраарыга улуг үлүүн кириген Матпа Сумбуевич Хомушкуну адаары алган. Ол партиянын ынышкынындан, сагындырыг, доңуудла алгырындан кортпайн, болдунур арганы ажылгал, хоруп турган чүвени кылып турган, филармонияны, «Саян», «Аян» болгаш өске-даа ансамбльдерин тургузуп, уран чүүлдүн талантлыг кадрлары хөй-биле өөредип, оон бааза-ларын тургузарыга акша-хөргөнгүн харамнамайн, ажылды билдирип башкарып тургангайдын, чогаалчы кадрлар хостуг темаже шилчип, холу дийзыг аялдал эгелээ.

Бо үениг дургузунда 5 профессионал, 50 хире бот-тывынгыр композиторлар ырлардан симфония, опера, улуг, биче хемчөөлдүг чогаалдары бижип, күөсөдөй коллективтер, ансамбльдер удаа-дараа тыптып дээр турар апарган. Чижээлээрге, 1964 чылда Москвага болган бүгү-россиянын бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдесинге тывалар улуг үнелдир ап, лауреат болган. Оон программазында Р. Лесни-ковтун удуртканы интинини ыры бөлүүн онзалап демдегелээ.

Сөөлгү үеде Кызылдың уран чүүл училдешинде Татьяна Балдакына удуртканы национал хөгжүм херекселдеринин оркестри республикага кажан-даа туруп көрбөз чач чүүл болган.

Хөөмей дугайында хөй-ле кижини эртем ажилдарында демдегелээ болуп турар. Каргыраа, хөөмей, сыгыттын төртүтүнгөн чурту — Тыва, оон төвү мында дээрзин 1992 чылда болуп эртен бүгү-делегейнин хөөмей симпозиуму бадтыкаан.

### ТЫ В А Н Ы Н ТӨӨГҮЗҮНДЕН



1945 чылдын апрель 29-та ССРЭ-нин Дээди Советинге болгаш РСФСР-нин Дээди Советинге Тыва автономнуг областан депутаттарынын баштайгы сонгулдалары бооп эртекш.

**ЧУРУКТА:** Кызыл хоорайнын сонгулда участоктарынын бирээзинде. Ала-чуртун Улуг дайыннын тулчушкун шөлдөринден келген тыва эки турачылар 1944 чылдын чайынында ээл кээп, оларнын хөй кезин тайбыч ажыл-ишче ымынгып кирипкеннер.

**ЧУРУКТА:** дайындан ээл келген бөлүк фронтучулар. Эртем-билгил хөгжүлдесинге сайзыраңгай чурт-биле катгышканынын харазында автономнуг областа өөредилге-кижизинде айтырылганынын шийтирлээшкени улам шапкынчаан.

**ЧУРУКТА:** аныяк башкы К. Д. Нурзат кичөөл үезинде.

## 1944 ЧЫЛДЫН ОКТЯБРЬДА

Ол чылдын октябрьнын эгезинде чүс ажыг арывчи-лер болгаш аныяктар Тарлаг-Өкүтүн улуг бузаынын тудуунга кирижи-биле Чаа-Хөл кожуундан үңгеш, Бууранын Эожим бажында Чиндээшкө кээп хондувус. Кайтамчык каан хунер: алдын күс бодуну эргезинге кирген. Тайганын сарыг бурзу салтын аайы-биле чер кырынын хөрүчүнүче дүжери ам-даа доозулбаан, буураган Буура кырынын чурумалдыг бойдузунун чаржын чүү дээр!

Дараазында хунде Тарлагга чедип келдизис. Суггарылга бузаынын тудуун ТАР-нын мал болгаш чер амызынын сайдызын оралакчызы Хомушку Кара-оол деп ыңчаарда дыка аныяк дарга удуртуп турган. Чаа-Хөлдүн аныяктарын ол дыка эвилеп уткуп, хүлээп алды. Бичалаажок менээ мындыг санал кирирге, пат-ла кайгай бердим:

— Чаа-Хөлдөн келген аныяктарын беш бригадала кылдыр үскеш, оларнын бригадирлерин тус-туста томуллар мен. А сен бүгү буга тудуунун хун буруде кылдынган ажилдарын хемчөөр, хүлээп алыр харыскагалыг кижини болур сен. Сенээ тускай шалыңы база төлөөр бис.

— Өршөл көрүнер, сайыг! Билбесим, шыдаваным аялдыр.

— Ол чүүлү? Сен билбес болза, кым билдирип, сен шыдаво болузна, кым шыдаарлыг ТАР-нын Чаа-Хөл кожуун комитетинин пропаганда болгаш агитация килдешини эргелекчи кижини дээр сен!

Ам канчаар боор, учетчик-теп эгелеш бердим. Ол үеде ТАР-нын Бин-Хем кожуун комитетинин бирги секретары Константин Дилгичек (ол дарганы мурунда-ла көргөн, таныыр кижини мен) 1944 чылдын октябрьнын ортанда бир каан хунун эртенинде

биске чедип келди. Хомушку Кара-оол-биле ол бир бөкпектал артында чугаалажып турлар ол. Элеэн болганда Кара-оол сайыт мени кел дидир:

— Че, дундам, хамык улусту дуу шөлге чылдыр кылдыр чарла, ам дараан байырыг хурал болур.

Оон айтышкынын күөсөдир муруну чарында Дилгичек дарганы топтап көрдүм: кара торгу-биле доллардан хураган кижини тыва тониг, кепка бөртүг, бөдүүн сапыктарлыг, кылаштары арай чандаш кижини болду. Биске ол чыраа доруг аялгыт чедип келген.

Узаваанда хөй кижини киржикчилер митингин Дилгичек боду хирелег орчуптап, оозун очулдуруп аяктыкш, боду илеткел кылды. Оон чугаалааны:

— Чаа, эштер, орустарнын, тываларнын найыралы шагдан бээр тургустунган. Ада-чуртун Улуг дайыннын ширин чылдарында улам кангалган тыва улустун шаг-төгүдөн бээр изиг күзел боттанган! ТАР-ны ССРЭ-нин болгаш Россиянын составына хүлээп алыр дугайында дилээсиз хандыгыңгай, ол дугайында Москвалан порт динаткан! Митингке чымылган орус, тыва чоң дарганын чугазын үе кирип, аажок байырлап, өөрүп, алыш чаксааны-биле уткуду. Кижини бурзуунун арында өөрүшкүнү чүге денээр боор! Мээн өөрөзүм база аажок: Ленин-Сталиннин улуг партиязынын, Бүгү-эвилелин аныяктарынын Коммунисттик Лексинин Эвилелинин кежигүнүгө кирер-дир мен, бир эвес хүлээп алыр болза. Мындыг бодалдыр мээн сагыжымга дараан-на кирип келген.

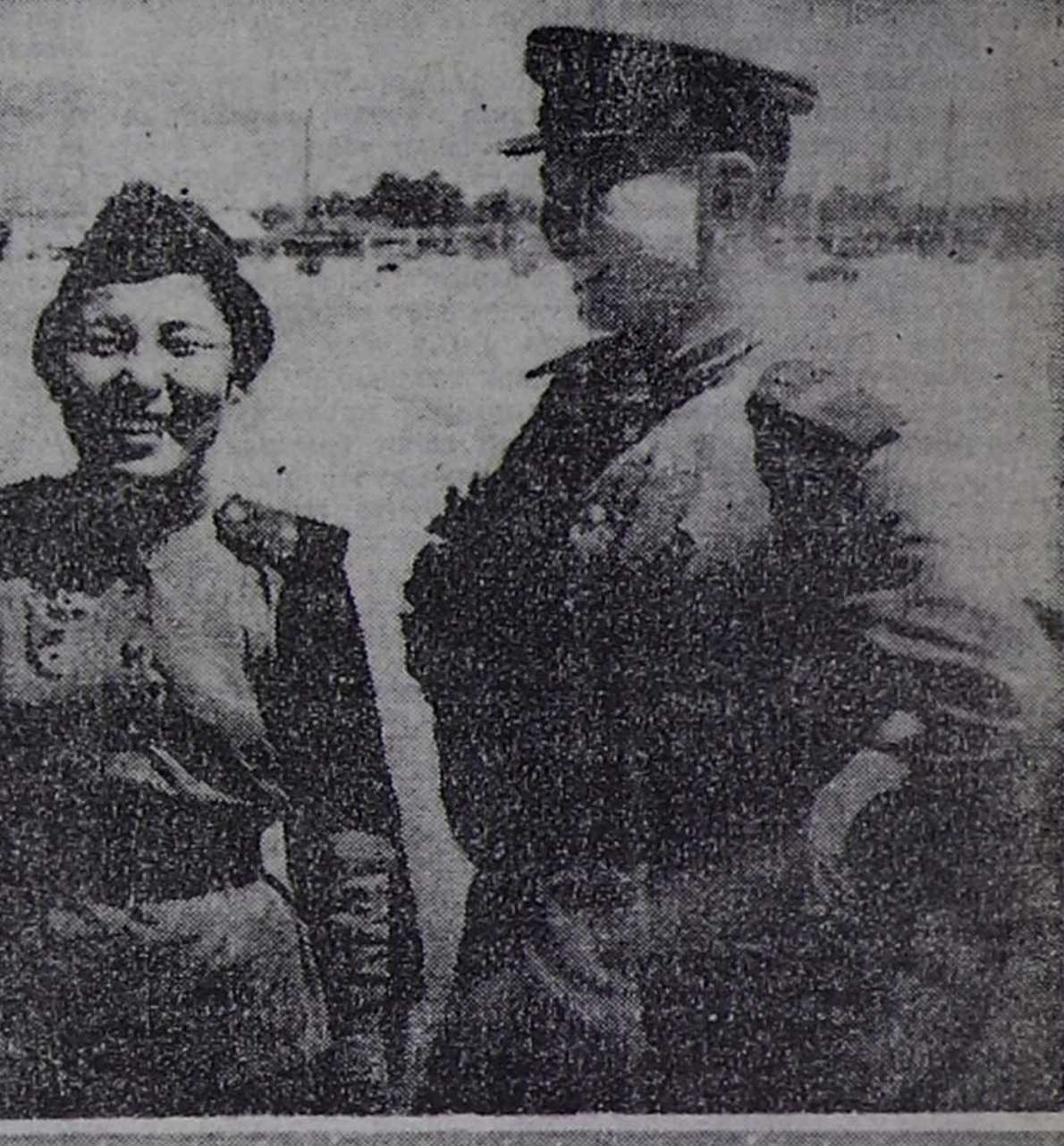
— Тыва Арат Республиканын ССРЭ-нин составына автономнуг область эргелиг кылдыр хүлээп алыр дугайында ССР Эвилелинин Пэ-

дикчилеринин деткивэени илдеп болду. Дээрбе эргелекчиини бажынынга чурттап турган болгаш оон удавас он чеди харлаар огул Андрей-биле таныжа берген мен!

Митингке барык чээрби чыгам кижини чүве чугаалап, санал берген сөөлдү ССРЭ-нин Дээди Советинин Президиумунун болгаш РСФСР-нин Дээди Советинин Президиумунун Тыва Арат Республиканын ССР Эвилелинин, Россиянын составына хүлээп алыр дугайында Чарыктарын изип-биле деткээш доктаалды митинг хуралынын киржикчилери бир түбиле хүлээп алган. Оон сөөлдүнде Дилгичек дарга баагдалгай туруп келгеш, мындыг элестик чүве чугаалаарга, митингнин киржикчилери аажок катгырып утканынга нам даргазы элчосуна бергенин эскерген мен.

— Чаа, эштер, чаа товариңи! ТАРН ТК-нын Чингиле секретары эш Тока болгаш ТАР-нын Сайыттар Чөвүделенин Даргазы эш Чымба, Тыванын муракчы малчыны, фронтуга хөй малчы халаска берген эш Лопсан-чап составтыг бистин төлөөлериныг орукта бээр кел чорур. Орук аксында ам-даа бастырылган снопта тарааны көзүбөс черже өскөөр дажыглары-биле чүс хире шыраак кижилерини ынаар чоңуларын дилеп тур мен! Москвадан өөрүшкү-манайлыг кел чорур даргалар черде тарааны көрүп катга, оларнын сагыш-сеткилинге ачыг болгай, эштер.

Даштындан көөрге, ширин ыпшак, шоолуг хөөрөөс Кара-оол дарганы көөрүмгө, ол база-ла аажок катгыр берген тур. Оон бээр бежек чыл билдирпейн эрте берген.



Республиканын Алай-мадыр аттыг чурт-шинчлед музейинде В. Ермолаевтин фотархивинден чуруктар бо солунга аялгалтыган.

Алексей ДУГЕРЖАА.



**Салим СУРУН-ООЛ.**  
Тыва Республиканың улустун чогаалчызы.

**ЭЛДЕП ЧУВЕ**

Тывым тудуш чагыс оран Тыва черге чурттап өстүм, Ыччалза-даа элдеп чүве, Төрөн черим бирде-бирде Таныксавайн баргылаар мен: Чүге дие, «ары-бажын» Тракторлар шыммактан каан; Агар — ажы, суглар — хирлиг, Арга-арыг — шаарарган, Ачы-кужу — төнер четкен, Айлан-куштуң ыры чыткен... Кайкан, кая ындыг туржук? Харааданчыг, халактанчыг, Тывым тудуш чагыс чоном Тываларның бирээзи мен, Ыччалза-даа элдеп чүве, Төрөн чоном бирде-бирде Таныксавайн баргылаар мен. Чүге дие, аажы-чаны Тывазына апарган-дыр: Аргаалар, алгыш кылар, Алыш кылгаш, чокшун үнер, Оон эртсе, өлүржүп аар; Оорлажар, хулиганиаар... Кайкан, кая ындыг туржук? Харааданчыг, халактанчыг. Кулаам кадыг, көөрүм багай... Күлүзүп канчаар, кыраан-дыр мен.

Ыччалза-даа элдеп чүве, Ына чылдар чурттап эрткен, Эскен черим, төрөн чоном Эскекесээр журуму чүд? Чүге дээрге, чоокка дээр-ле Чүү-даа чүве өске туржук: Тыва чүрү байлак ийик, Тыва чоном өптүг ийик, Ам-на келгеш, мынчап барган... Ала-чайгаар кылмын көрдүр, Кымнар менээ харым бээрли: Кымнар маана буруулуугу?

# ХӨӨМЕЙ, ДАШ ЧОНАРЫ — УРАН ЧҮҮЛДҮН КЛАССИКТИГ ХЕВИРЛЕРИ

Кандыг-бир чоңун өске чоңнардан дүрзү-хевиринден аныкта кол ыгалар чүүдү — ол чоңун културалык болуп, Тыва чоң база-ла онзагай тускайлап культуралык. Бо дугайын бөгүн чүгө Россияда эвес, харын-даа бүгү делегейде эскерип, олче өзөөш эвес кичээнгейин угландырып турар. Тываыстың 50 чыл оюн демделеп тура, өске бүгү юбилейлик байырларда эезинде ышкаш тыва културавыстың эртенке орун сайгарып, бөгүгү челиншиктерин демделеп база моон сонгаар сайзыралдың дугайын оюн эртери болунамас. Ычангаш бо дугайты интервюну ТР-ниң Култура яамазының сайыды Чыгычы Чинит-Доржуевич ОНДАРДАН бистиң корреспондентивис алган.

— Тыва уран чүүлдүн өске республикалардан ыгалынын оон онзагай талаларының дугайын касык чугаалап бээрнерин диледим.

— Республика бүрүзү болдуңу уран чүүлдүн талазы-биле ыгалып турар болгай. Чижээлээрге, Якутияда танцы уран чүүлү, Киргизияда балет, Казакстанда кино, Грузияда танцы-самы, Башкортстанда театр, музыка чогаалы сайзыраңгай.

Тыва чоң дымданган эгелээш кижилериниң психологизмизине чедир болдуңу үндениң културалык барык долдуз-биле камгалап алган республика болуп. Бо чорук фольклорга үндештиртинген профессионал уран чүүлдү тургустурунган салдар чедирген. Тыва уран чүүлдүн онзагай талазы ол.

Фольклорга үндештиртинген профессионал уран чүүлдү чижээлээрге «Саян», «Тыва», «Чалык назын» бо-дуктери хамааржыр.

Эртенке чылдары анализтеп көөр чүве болза бизде мындай: Тывага уран чогаал, тоол, чурбулга, эзер-чүтөн, каастага херекселери «кылар, ыры-хожугу» аныктап архитектуразы база багай эвес турган. Шивээ, дугангай туудуңу онзагай чараш турганны төөгү материалдары бадтыктап турар. Хожугум талазы-биле хурээлге оркестрлер безин тургулаан. ТАР-га айттыг полк турар шагда ол шериглерге фехтование (база дөмей-ле уран чүүлге хомааржыр), танцы-самы хомааржыр турган. Олар болдуңу чер-чуртунун ат-алдары дүшү туржурунга белен чоноан. Шериг адын чоргаргаал дем эиллээр журулду чүве болганда, болуңу културалык белгилеринче улдуз кичээнгей салыр турганнар. Оон аныкта Тывага балет уран чүүлү база сайзыраңгай турган. Совет Эвилелиниң составына кирген сонда бо байлак сайзыраңгай уран чүүл хевирлер чиккен болгаш бир кезек шуут кандыг-даа уран чүүл чок аймаараакшынын үези эртенке сонда чаа уран чүүл тургузууну эгелээш. Ор-дун тыва чаа эвес, орусча дөз эвес, «кычк» чаа «сөз» деп азаттыгы уран чүүл болган.

Совет култура, уран чүүл чүгө социалисттик тургузууну алдаржыдарыңче угландан турган. Ол култура да кезек Уениң дургузунда тергилеп келсе-даа, бүгү-ле дөзү чок чүүлдер-биле дөмей мөңгө болуп шыдаваан.

Улде, балет; Бишкекте култура институтунда композитор салбырларында өөренип турар пианист Урана Кууларның белеткеди шыраак. Ыччалза-даа Тывага бо талазы-биле ажал чорудары дыка берге. Кол чылдагыны — экономиктиг деткимчеви чок. Тускай театр бажыңдан эгелээш, чугула специалистере чедир айтырылдар-ла хей.

— Уран чүүлдүн өн-не массалыг хевир кино болгай. Тыва кино дугайын чугаалап көрүңерем. База култура одагалары болур кинотеатрларыстың чартыг дугайында чугаа чоруп турар бе?

— Шуут мыт чок, Хамык ужур акша-хөреңги чедипешинде. Кинотеатрлар чартыг байтык, кино чуруктар садал алур акша чедипештир. Кинопрокатты хей акша киири алыры-биле «кассовый» дээр шынары багай кино-чуруктар садал экеп турар деп база буруудалып шыда-вас бис. Амдырал ыччалдыг чыган келген. Ыччалза-даа чарыгдалан эгелештип турар-даа болза, чамдык кино-чуруктары бистиң яамы садал экеп турар. Шаанда кинотеатрлар кино-чуруктары чорудуп бээр турган болза, ам баш улаур акшазын төлөш садып аар апарган. Көдээ черлерде клубтар дыка берге байдала. Ынаар кино чедирги база-ла чарыгдалар жуңу берге болуп турар. Оон каанда чурттакчыларың боттарының сонга шилдерин бузар, өске-даа чүүлдерин үрдүлээр чоруу база бар-дыр. Акшаңы чарыгдал тургаш кылып каарга, үрөп кааптар боор-дур.

Тыва кино үндүрениң кинотеатрлары чок-даа болза, кылып шенеп турар бис. «Тыва фильм» деп организаация тургустунгандан бээр чартык чыгып хире үе эртенке. Эгези салдыңан сонда кино уран чүүлү улаштыр сайзырай бээр магатчок.

**Чечена ДОНГАК**  
чугаалашкан.

# УРАН ЧҮҮЛ, ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА

**Валентина Владимировна СУКОВАТИНА,**  
Кызылда школа-интернаттың директору.

— Ужен чылдарның дургузуна Тывага чурттап, тыва оолдар, уруглары өөредип, кичээлди келдим. «Башкы» деп сөс менээ эң-не эргим болгаш чок. Чүге дие өөредип келген уруг-дарымын, доозукчуларым авазы дег чымчак кылдыр «башкы» дээрге, бир-ле өөрүшкү мени чайгаар хаара туула бээр. Бежен чылдарда маңа башкы үчилдештерге өөренип туруушта найысылал Кызылвыска амыг дег улуг кылт бажыңнар-даа ховар турду. Ам найысылалык таныттынамас кылдыр өскөн, Бистиң школа-интернат бени ийи өөренип корпустуг апарды.

Бо үениң иштинде школа-ларга тыва уруглар-биле ажылдап келгеш тыва дылды чедир өөренип албаанымга хомулдап чоруур-дур мен. Бир

**Николай Луджапович КҮНЧҮН,** Тыва Республиканың алдарлыг ажалдагычызы.

— Тыва кижик иштиги бүдүңүлден-не томааның, пөрүк болуп чүвү-дир. Ол бир талазында аңа-да, өске талазында багай-да. 1955 чылда Эвэниң Бай-Даг школасында директорлап турган мен. Радонунда башкыларның көрүлешинге са белеткенеш, конат жюри мурнуче үндүвүс-ле эвесне. Эжим гармонканы үндө-ле эгеледи. Чө дөш менче им-нээрге, аас ажыттынамас, ырым сөзүң девилээш утупкан болган мен, Ам канчаар, эжим база катан ыраагарга, ам-на санып ажык бадырдым-на. Ыры орту кирип чорда, эжим «шак» дүштү. Мен ырымны соксаткам «Канчар бардың?» деп сена, жюри-даа дивейн мыткы чорудулганың бир херечизи — чокта чаа «Саян» ансамблиниң чоңа бараалгаткан программасы. Бис программаны миннир апар бис. Чүге дие республика чергелиг айна-самблдериниң хожугум программаны тускай план суураар Москва, Ленинградка беш чыл болгаш-ла чартып турган. А программаны тургузуучулары кымнар деп боаар силер? Чүгө тыва ажалдап келдиңиз. «Току сунтазы» деп таныда Тыва Республиканың алдарлыг артисти Демир-оол Кежикти биле артист Урана Хоумуш тожу аңчыларыңың чачылдарыңдан аныкта, чугаазың чедимчели-биле чоңа чедиргениң көрүкчүлөр билер боор. Оон аныкта тыва улустун чаагай чачылдарың, эртенке оруун аас-чогаалыңа үндештир, «Матпаак», «Хам-Кайды», «Калың-сам», «Шериг кижиниң таныы» деп тачыларда көргүскөн.

**Вячеслав Октабрович ДОНГАК,** Тыва Республиканың Күрүн шаңалының дауреды, балетмейстер:

— Моон мурнунда чылдар-да бистиң республикавыска национал танцы, балет улуг хожугуде албайн чоранын миннир апар бис. Чүге дие республика чергелиг айна-самблдериниң хожугум программаны тускай план суураар Москва, Ленинградка беш чыл болгаш-ла чартып турган. А программаны тургузуучулары кымнар деп боаар силер? Чүгө тыва ажалдап келдиңиз. «Току сунтазы» деп таныда Тыва Республиканың алдарлыг артисти Демир-оол Кежикти биле артист Урана Хоумуш тожу аңчыларыңың чачылдарыңдан аныкта, чугаазың чедимчели-биле чоңа чедиргениң көрүкчүлөр билер боор. Оон аныкта тыва улустун чаагай чачылдарың, эртенке оруун аас-чогаалыңа үндештир, «Матпаак», «Хам-Кайды», «Калың-сам», «Шериг кижиниң таныы» деп тачыларда көргүскөн.

# САННАР ФАКТЫЛАР

● РСФСР-ниң Министрлер Чөвүледи 1985 чылдың июнь 12-де «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хожугу-биле дүрүдөлөр дугайында» чөвүлүгү чүгө чүвү-биле адал, чоргарлааның болур бис. Олар бистиң ниитилелдин даңгызын, чөвүлүгүн, Ыччалза-даа бежен чылдарның иштинде чурттап келген ниитилелин бистиң чүгө бурунгар, экинни көөрүнче албадан чораныңдан чаны-ваас чексе-ла күштеп-күчүлээшкни, араатангыч дөзүн чорук бооп турарың, эледи бичи кижилер аде-незиниң хай-гааралыңдан үнүп, арага-дарыже султуп, чыдыг чашпан тыртып келгенин, төрүттүгөн чаштарың патология аары-ларыңдан аарыг төрүттүнүп турарың билбээшенип көрүп, олара дуза кадарыңдан оюн эртип чордувус. Ажык-чарыг үеде ол бүгү «четестеривисти» санап үнүп келиривиске, шулту чүвениң хөдү эртенке, аарыг-аржык, аде-незинге

— Авай, авай! Бөгүн спорт байырлады болуп турду, бис конфеталар-биле шаңдаттыкыс.

— Коргунчүг бөрүден кортпас дээр болза, спорт-биле байыралды болуу аа, ачай... Биске эң-не күштүг Карлсон, эң-не арыг-силги Мойдобыг аалдап кээп чорду...

— Спорт калыңның ба-Ырлары дыка солун болду...

Кызылдың № 21 уруглар садыңга кезеж, уругларның тарап чанар үезинде, бичи чаштар өткүт үнери-биле барык алгырып, уткуп келген ада-недеринге, үгбаларыңга, акыларыңга мынчаар хөөрөп турганың бо-ла дыңаап болду. Бо улудаа уругларның билери тоолдарыңың мадырларың киржилгези-биле эртенке спорт байырлалы база дыка солун болган. Оларда сезонунун эгелээш-биле бассейн ажылдыкшыңыңче далай, суглар хааны күндүг Нептун чалар. Оон сонда Чаа чыл, Март 8, Уруглар



**Чечена БАДЫ.**  
ЧУРУКТА: «Кымга-даа алдыртпас мен...»

диринге кагдырган «өскүс» уругларның саны хун келген турум өзүп, алдыр хире эвес апарган. Эртек-үениң өскөш, биле уруг-дарыг идик-хеп, школа безин баар аргазы чок болуп турар.

Тыва Республиканың Президентини Ш. Д. Ооржактың президент болгаш даңгыраан бергеш-ле, бир дугайында не болгаш чаштарга хамаарыштыр доктаалга ат салгыны-да таварыла эвес. Президентиниң үндүргөн бир дугаар доктаалын амыдыралда боттандары-биле хей акылдар кылдынып турар. Ыччалза-даа амыдыралды агымынары болуңу чалгы-биле чоңу чедимче чоруктун талазыңе үндүр шаан эгелээш. Алаа уду ачы-буянын организациалары тыптыр кээп, чоңа, ылангыга бичи чаштарга болдунар-ла дузаны көргүзүп турар. Ыдыларның бирээшчиге Россияның Уруглар фондунун Тыва Республикада салбыры хамааржыр. Ам ол фондунун даңгызын опалакчымы Сайдам Чамзырышова ООРЖАК-биле чугааны силерге бараалгаттывас:

# ДАМДЫ ДУЗА

чүвү. Өске-даа кожуннарда хей уруг-дарыгың өг-бүлө-деге база-ла дыка берге, хеп-сын өртөз улуг, улус акша-герик албайн турар, Ычангаш кожуннарда социал камгалап органнары-биле харылазып, улуг-улуг организациалардан аңша дузаламчызың ай турар-дыр бис. Чижээ, Кызылдың даарыныла фабриказы бичи уругларга хеп аймаан даарап берди, «Ойпаа» ады-тывыш бүдүрүлгези, пенсия фонду-зунун коллективи бир-бир миллион акшаңың иштинде берген. Күрүн филармониязың артистери концерт көргүскөш, оок акшазың бистиң агар санывасе шилчиги бөгөннөгө канчап өөрүп четтирбес боор. Чакы үеде Кызыл хоорайга төрелденип чурттап турар өскүс уруглар чалап, дыштаныла кежээзин эрттиргеш, республиканың Ажалга банкызын коллективи (В. А. Ооржак) он ажык өскүс уругга акша шыгаар дептерин аяктыган.

Бистиң бир дүвүредип турар айтырып — аарыг, ир-валды уругларывыс, Оларга бүгү тала-биле дузалажыр дөзү деткич-спонсордарың идиел тырар бис. Чижээ, кулаа дүлөй уругларга хедиргээр эң-не чик өртенки аппараттарың бирээзиниң өртөз 200 доллар, Чүгө аппараттар садарыңга 80 млн. рубль херек. А сонгаар үлүг эмирлерге уруг-дарың эмирден алар дөш акша дил кээп турар ада-нелер ба-ла дыка хей. Бо айтырылган шилчирлээрине Дээди Хурал, Чазак улуг дузаны көргүзүп турар. Маңа Кызыл хоорай чыгарызың даңгазы З. Н. Сатты демделес аргам чок. Бажын-балыг, эт-сеп салып алыр талазы-биле улуг дузаны көргү-

зүп турар.

— Тыва Республиканың Президентини Ш. Д. Ооржактың ат салгыны аарыг уругларны эмирдеринге, өскүс хоорайларда өөренип турар салым-чаланың өскүс уругларга дузалары-биле доктаалы үнөп болгай.

— Ийе, сентябрь 2-де ол доктаал үнөп, 7,7 млн. рубль түнчүгү акшаңы бистиң фондуге шилчтик, амдыгында ол акша кирбээш. Оон үлелезин Кызыл хоорай, кожуун чыгарылар-биле сум-мележин, өскүстерге бичи-даа болза материалдыг дузаны көргүзөр бис. Ол ашадан аныкта, бистиң фондустун мурнундан салым-чаланың 5 өскүс уругун сти-пендиат кылдыр алган бис. Олар ай саңында 20 мунд рубльди ал турар. Кызылдың № 15 школасың доозукчузу, амыг үеде Новосибирскиде математика талазы-биле өөренип турар Сылдыс Серенге 50 мун рубльди бердиңиз, Красноярскиде бир студентивис база бар, стипендия ал турар.

— Уруглар фондунун

кедир үеде планы кандыгыл, Сайдам Чамзырышова?

— Үе бергесе улаштыр челе илденни боор, боттары-вис магазың бис, ам оон чаныңга ачы-буян кафедин ажалдап бис. Даргавыс Сара Монгушова Ооржак Москвадан даштык аппаратура салып аларын чугаалажып каан Аңа вафли кылдыр, киларың, лекериң, чехтериң ажалды бис. Каш хонжү бурдунгар ачы-дуза төвү тургузуп, өг-бүлелерде артыкшыдыг азы уругларывыс бичедей берген идик-хевин дүжаар күсэлди буняңиң чоңун хулаң ап эгелей бердиңиз. Бир дугаар аалчывыс юрист Лилия Деевна Чимит болган ол идик-хептен аныкта номнар, картошкадан бээр берген. Бистиң арывыста мындай эртип сеткилдик кижилер хей дээрзин бүзүрүп, бисче чалап тур мен. Бистиң телефоннысы: 3-39-97. 3-61-89. Келинер, сумележидер деп чоңумун чаладым.

**Светлана МОНГУШ** чугаалашкан

**Кызыл хосрай, Красноармейская, 100. Индекс: 667000**

**РЕДАКЦИЈА КОЛЛЕГИЯЗЫ:** Н. С. Базыр (кол одактууун орадакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харым салдыгы секретары), М. М. Сава (кол редакторунун орадакчызы), Н. С. Эрзеп.

**РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:** Кол одактуу — 3-43-34; келген кижилер хүдээ алыр чеп — 3-34-28; кол редакторунун орадакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харым салдыгы секретары — 3-34-92; орадакчылары — 3-45-93.

**КИЛДИСТЕР:** инитиле амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; култура, өөренилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-83; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлөр — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

**Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш медээлер министрствозунун чанына парлалганын, медээлерин хостуг чоруп камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарап чөринге бүртүктеттинер.**

**Бүртүктеттинер дугайы — Т.00007**

Солунда парлалганын материалдарың авторларың бодаларың редакцияны тургузу-биле дүшөйш барып болур. Алыттыңган фактылары саннары болгаш өске-даа алыңдыгылар дөш авторлар боттары харыксалдыг.

**АГАР САНЫ: «Тыва соибаны» № 363505**

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүн комитетинин «Тнопар» филизы: Кызыл, Шетиник болгаш Краветко кудумчу, 9, бажын № 1.